

ILE FUNTÓW NA FĀRSALA? MIARY I WAGI STOSOWANE W HANDLU ZANZIBARSKIM W 1830–1888

Streszczenie

Artykuł dotyczy systemu miar i wag używanego w Sułtanacie Zanzibarskim, w tym głównie w międzynarodowym porcie Zanzibar w latach 1830–1888. Powstał on w tej właśnie epoce, na potrzeby handlu pomiędzy kupcami miejscowymi, arabskimi, indyjskimi i zachodnimi, w oparciu o miary i wagi zaczerpnięte z różnych tradycji. Po okresie negocjowania standardów pomiędzy różnymi uczestnikami gry politycznej i handlowej, w stosunkowo krótkim czasie, ten eklektyczny system został, w pewnym stopniu, osadzony w tradycji angielskiej opartej na uncji, funcie wagowym i jardzie. O ile miary objętości zachowały charakter lokalny i nie były przeliczane na jednostki europejskie, również i one uległy globalizacji poprzez swoje odpowiedniki wagowe. Autor rozpatruje zanzibarski system miar i wag w kontekście politycznym i ekonomicznym. Uważa przy tym, że kluczowe dla zrozumienia procesu tworzenia się zanzibarskiego systemu miar i wag jest zrozumienie, w jaki sposób zachodni, a pośrednio również lokalni odbiorcy sami go konceptualizowali, jak również, jakie formy jego prezentacji wybierali.

Słowa kluczowe: Afryka Wschodnia, Zanzibar, XIX wiek, historia gospodarcza, handel, miary i wagi

*

Ze społecznego punktu widzenia miary i wagi umożliwiają komunikowanie potrzeb, werbalizowanie oczekiwań i zapewniają ekwiwalentność wymiany. Trwałość i pewność miary wydaje się zatem ich immanentną cechą, jednak w warunkach przednowoczesnych takimi systemami dysponowały, i to nie zawsze, jedynie wspólnoty lokalne. Ośrodki prowadzące handel na większą skalę musiały godzić systemy lokalne (niekiedy zróżnicowane) ze stosowanymi w handlu dalekosiężnym, narzucanymi przez regionalne ośrodki gospodarcze. Do cech charaktery-

stycznych wielu przednowoczesnych miar i wag należały: zmienność w czasie i przestrzeni, związek z konkretnym produktem, typem transakcji lub usługi (np. handel z lokalnym dostawcą lub kupcem zamorskim, fracht, sprzedaż detaliczna, usługi tragarzy), antropomorficzność (na przykład miary takie jak łokieć, stopa), związek z pewnym typem pojemnika (koszyk, baryłka), stopniowalność danej miary („lekki”, „ciężki”, „dobrej wagi” itd.), preferencja dla miar objętościowych nad wagami w przypadku produktów sypkich, współistnienie miar lokalnych, regionalnych i uniwersalnych przy braku jednoznacznego powiązania między nimi.

Z drugiej strony, ze względów zarówno etycznych jak i praktycznych, ludzie zawsze dążyli do przezwyciężenia niejednoznaczności w omawianej dziedzinie. Oszustwa na wadze piętnowano i karano już w czasach starożytnych. Lokalnie próbowano kontrolować przestrzeganie standardów miar masy i długości, czemu służyły wzorce wystawione w centralnych punktach miast do publicznego użytku. Władze miejskie przeprowadzały okresowe inspekcje u sprzedawców. Choć systemy miar i wag zaczęto ujednoczać już w średniowieczu, dopiero w okresie Oświecenia, a zwłaszcza w epoce Rewolucji Francuskiej i w XIX wieku podjęto takie próby w skali globalnej. Miało to związek z rozwojem rynków krajowych, jak również globalnych, a także z ujednoczaniem systemów celnych w skali państw, co pomagało zachować kontrolę instytucjonalną nad przestrzeganiem reguł poboru ceł¹.

W tym samym czasie procesy uniwersalizacji lub westernizacji systemów miar i wag występowały również w świecie pozaeuropejskim, nie tylko w związku z kształtowaniem się imperiów kolonialnych. Poza tymi imperiami miały one miejsce w państwach, które nie posiadały wyspecjalizowanego aparatu biurokratycznego, zdolnego do głębokich reform w tej dziedzinie, poddane natomiast były znacznej presji obcego kapitału handlowego. Ciekawym przykładem takiego państwa jest Zanzibar, który w XIX wieku, znajdując się pod panowaniem omańskich Bu Sa‘īdich, przejął kontrolę polityczną i handlową nad wybrzeżem Afryki Wschodniej. Po śmierci pierwszego i zarazem ostatniego władcy państwa omańsko-zanzibarskiego Sa‘īda bin Sulṭana Āl Bu Sa‘īdi (1806–1856), Zanzibar stał się oddzielnym bytem politycznym, przejmując pozycję regionalnego mocarstwa w Afryce Wschodniej. Bu Sa‘īdi budowali swoją pozycję między innymi w oparciu o korzyści z handlu międzynarodowego. Sa‘īd zawarł z kilkoma państwami zachodnimi traktaty o przyjaźni i handlu, dzięki którym reprezentujący je kupcy otrzymali stosunkowo korzystne i stabilne warunki prowadzenia biznesu. Sułtanat Zanzibarski składał się z wybrzeży Afryki Wschodniej (od Mogadiszu na północy do dzisiejszej granicy Tanzanii i Mozambiku na południu), położonych wzdłuż nich

¹ Klasyczną pracą na ten temat jest: Witold Kula, *Miary i ludzie*, Warszawa, 2004, s. 149–156.

wielu małych wysepek oraz trzech dużych wysp: Zanzibaru, Pemby i Mafii. Poza goździkami, których plantacje znajdowały się na Zanzibarze i Pembie, Sułtanat niewiele produkował na eksport. Większość produktów kupowanych przez zagranicznych kupców pochodziła z obszarów kontynentu znajdujących się poza jego kontrolą². Mieszkańcy państwa, z wyjątkiem nielicznej klasy bogatszych plantatorów, nie konsumowali znacznych ilości dóbr importowanych. Port Zanzibar pod panowaniem Sa'īda, a następnie dwóch jego synów: Māğida bin Sa'īda (1856–1870) oraz Barğāša bin Sa'īda (1870–1888), zdobył pozycję ważnego ośrodka handlowego, przez który przepływały towary zamorskie przeznaczone dla interioru Afryki, jak i produkty afrykańskie cieszące się popytem w krajach zamorskich. Port częściowo pośredniczył w wymianie handlowej w zachodniej części Oceanu Indyjskiego, w tym niektórych portów Półwyspu Arabskiego, Madagaskaru, Komorów, a nawet Portugalskiej Afryki Wschodniej³.

Jak postaram się wykazać, zanzibarskie miary i wagi wykazywały kilka cech zbieżnych z przedstawioną powyżej charakterystyką systemów przednowoczesnych⁴, co nie jest zaskakujące, zważywszy na szczupłość aparatu państwowego Sułtanatu i wieloetniczny charakter społeczeństwa. Nazwy miar i wag używanych w handlu pochodzą głównie z języków indyjskich, arabskiego i suahili. Jednak rozpatrywanie systemu miar i wag poprzez dociekanie genealogii każdej jednostki, to znaczy przypisywanie ich do określonej tradycji kulturowej, nie przyniosłoby zadowalających rezultatów. Zamiast tego spróbuję przeanalizować proces tworzenia od podstaw hybrydalnego systemu oraz mechanizmów innowacji będących efektem konkretnych potrzeb i interesów. Kluczowe dla wyjaśnienia procesu tworzenia się zanzibarskiego systemu miar i wag jest przede wszystkim zrozumienie, w jaki sposób zachodni, a pośrednio również lokalni odbiorcy sami go konceptualizowali,

² Na ten temat patrz: Marek Pawełczak, *The State and the Stateless. The Sultanate of Zanzibar and the East African Mainland: Politics, Economy and Society, 1837–1888*, Warszawa 2010.

³ W. Webb do E. Ropesa, 15 VIII 1865, 26 I 1846, National Archives and Records Administration, Washington DC, USA (dalej NARA), Dispatches from US Consuls Zanzibar, 1836–1906, Microcopy 468, reel 2; W. Hathorne do Arnold Hines & Co. (dalej AH), 14 XI 1879, William Hathorne Letter Books, MSS 1578 (dalej WH), book 1, Phillips Library, Peabody Essex Museum, Peabody, MA (dalej PEM); W. Hathorne do AH, 12 XII 1877, WH, book 2, PEM; W. H. O'Swald do O'Swald & Co., 18 IX 1858, Staatsarchiv, Hamburg, Niemcy (dalej STAH) 621-1/147/4, Bd. 9; T. Schultz do O'Swald & Co., 31 X 1865, STAH, 621-1/147/4, Bd. 16; T. Schultz do O'Swald & Co., 18 I 1870 STAH, 621-1/147/4, Bd. 21; J. Witt do O'Swald & Co., 2 IV 1863, STAH, 621-1/147/4, Bd. 14; J. Witt do O'Swald & Co., 13 XI 1865, STAH, 621-1/147/4, Bd. 17; H. Jabłoński to Ministère des Affaires étrangères (dalej MAE), 28 XI 1863, Centre des Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères, La Courmeuve, Francja (dalej CADMAE), P. 254, v. 2; Ledoux to MAE, 6 May 1883, CADMAE, P. 255, v. 5.

⁴ Na temat warunków badania systemu miar i wag i patrz: Kula, *Miary i ludzie*, s. 125.

jak również, jakie obierali strategie jego prezentacji. Nie można przy tym uciec od kontekstu politycznego i ekonomicznego. Sposób, w jaki prezentowano konflikty i trudności w stosowaniu systemu i jak zawierano kompromisy na temat spornych kwestii dotyka sedna dyskursu politycznego w przedkolonialnym Zanzibarze.

Używane na Zanzibarze i na wybrzeżu Afryki Wschodniej miary i wagi były przedmiotem zainteresowania zachodnich kupców, dyplomatów, podróżników oraz misjonarzy o zainteresowaniach językoznawczych⁵. Trudno znaleźć całościowy opis systemu po roku 1865, co może wynikać z faktu, że wcześniejsze, powszechnie znane opisy uważano za aktualne. Poza trudnościami spowodowanymi różnymi nazwami nadawanymi tym samym wagom (np. *pishi* i *kaylah* to ta sama waga, lub też różnymi zapisami (np. *man*, *maund*, *mani*), niełatwo uchwycić większe zmiany lub niespójności w systemie miar i wag. Jedynym autorem, który zauważył, że w końcu lat czterdziestych na Zanzibarze funkcjonowały w rzeczywistości trzy różne systemy miar i wag, był wysłannik francuskiego Ministerstwa Rolnictwa i Handlu, kapitan Loarer (imię nieustalone), który w latach 1848–49 brał udział w ekspedycji pod dowództwem kapitana Charlesa Guillaina i w oparciu o własne pomiary, wywiady i analizy sporządził obszerny, kilkusetstronicowy raport na temat handlu i gospodarki zanzibarskiej⁶. Opracowanie to, w przeciwieństwie do raportu dowódcy wyprawy, nigdy nie zostało opublikowane drukiem. Natomiast próbę całościowego przedstawienia systemu miar i wag, która dzięki publikacji zyskała popularność przedstawił Richard F. Burton, kierownik brytyjskiej ekspedycji geograficznej szukającej źródeł Nilu w latach 1856–1859. Burton, miłośnik kultury i języka arabskiego, otrzymał szczegółowe informacje przypuszczalnie od Arabów. W swojej książce *Lake Regions of Central Africa*⁷, opublikowanej wkrótce po powrocie ze wspomnianej wyprawy, omówił wszechstronnie miary masy, objętości i długości, przy czym użył terminologii zarówno arabskiej, indyjskiej, jak i suahilijskiej. Oszałamiając czytelnika erudycją lingwistyczną Burton niezbyt dbał o spójność zapisu oryginalnych nazw. Wiele do życzenia przedstawia również strona edytorska pracy, a zwłaszcza liczne niekonsekwencje w zapisie nazw miar i wag, choć w porównaniu z dziełem Guillaina wypada ona nieco lepiej. W 1872 roku, długo po zakończeniu ekspedycji, Burton wydał na podstawie zagubionych wcześniej materiałów pracę *Zanzibar, City, Island and*

⁵ Johann L. Krapf, *A Dictionary of the Suahili Language*, London 1882; *A Nika-English Dictionary. Compiled by the Late Rev. Dr. L. Krapf and the late Rev. J. Rebmann*, red. T. H. Sparshott, London: Society for Promoting Christian Knowledge 1887.

⁶ Loarer, *Ile de Zanguebar. Organisation, population, poids, mesures, et monnaies*, Archives Nationales d'Outre Mer, Aix-en-Provence, France (dalej ANOM), fm sg 2 oind 5/23, 1–2, Raport Loarera został wysłany do różnych izb handlowych we Francji. Charles Guillain, *Documents sur l'histoire la géographie et le commerce de l'Afrique Orientale*, II/2, Paris, 1858, s. 403.

⁷ Richard F. Burton, *The Lake Regions of Central Africa, a Picture of Exploration*, I–II, London, 1860.

Coast, która zawiera bardziej rozwinięty opis zanzibarskiego systemu miar i wag, niż poprzednio wymieniona praca⁸.

Wagi

Analizę systemu miar i wag zacznę od miar masy, ponieważ ekspansja międzynarodowego kapitału i penetracja rynku przez zamorskich kupców właśnie na nie wywarły największy wpływ. Prześledzenie procesu ich kształtowania pozwoli łatwiej zrozumieć przemiany, jakim ulegały miary objętości i długości, do których przejdę w dalszej części artykułu. Punktem wyjścia do dalszych analiz będą teksty Richarda Burtona, które w największym stopniu zaważyły na wiedzy w omawianej kwestii zarówno dziewiętnastowiecznych odbiorców, jak i współczesnych badaczy. Powodem jest nie tylko fakt, że relacje brytyjskiego podróżnika od początku były znane z prac wydawanych w znacznych nakładach i różnych językach, lecz także czyniły wrażenie skończoności, logiki i przejrzystości, nawet jeśli uważnemu ich czytelnikowi nie mogły umknąć zawarte w nich luki i niedopowiedzenia. Wydaje się, że jako biegły arabista i miłośnik kultury arabskiej, podróżnik czerpał przede wszystkim z relacji arabskich kupców z Zanzibaru. Cytował też pracę Charlesa Guillaína, ale najwyraźniej nie był uzależniony od uzyskanych z niej informacji. Odmienne od wymienionych wcześniej Francuzów, Burton w charakterystyczny dla siebie sposób posługiwał się zarówno liczbą pojedynczą, jak i mnogą nazw jednostek masy. Stwarza to nieodparte wrażenie, że mamy do czynienia z systemem czysto arabskim.

Tabela I. System jednostek wag według Burtona (1860)

16 Wakiyyah (ounces, each = 1 dollar in weight)	= Ratl (or pound; in the plural, Artál).
3 Ratl, or 48 Wakiyyah	= 1 Man (Maund).
12 Amnan (Maunds)	= 1 Frasilah* (35 to 36 pounds).
60** Artál (pounds)	= 1 Frasilah
20 to 22 Farásilah (according to the article purchased)	= 1 Kandi (Candy)***.

* Powszechnie używana w tekstach europejskich forma l.m. od arabskiej nazwy *fārsala* (tak w niniejszym tekście). Pochodzenie nazwy jest niepewne.

** Sic, oczywista pomyłka w druku, w rzeczywistości 35 lub 36 funtów.

*** Burton, *The Lake Regions*, II, s. 391.

Przytaczam powyżej fragment *The Lake Regions of Central Africa*⁹. Podstawą systemu wag jest tu talar Marii Teresy (MTT), austriacka srebrna moneta będąca na Zanzibarze oficjalnym i rzeczywistym środkiem płatniczym aż do lat

⁸ Richard F. Burton, *Zanzibar: City, Island and Coast*, I–II, London 1872.

⁹ Burton, *The Lake Regions*, s. 391.

sześciodziesiątych XIX wieku, której waga odpowiadała arabskiej uncji, to znaczy *wakiyyah*¹⁰.

Dzięki terminom takim jak uncja oraz funt, oprócz sprawiającej wrażenie kompletności informacji o różnych jednostkach wagowych systemu, czytelnik otrzymuje wrażenie jego przekładalności na zunifikowany system angielski (*avoirdupois*). Burton z początku był jednoznaczny pisząc: „The Zanzibar lb. is the current English avoirdupois”. Jednak dalej autor informował czytelnika, że Arabowie używali jednostki *ratl* (z arab. *raṭl*)¹¹ „without the standard”¹², poza tym, że powinien on ważyć tyle, co szesnaście talarów Marii Teresy. Powołując się na kapitana Guillaína Burton pisał, że *ratl* waży o cztery gramy mniej niż angielski funt, nie wyjaśnił jednak przyczyny tego stanu rzeczy. Próbę wyjaśnienia nieścisłości, także w oparciu o pracę Guillaína, podjął autor dopiero w pracy wydanej w 1872 roku¹³. Przedstawiony w niej system pozostaje, co do zasady, bez zmian w porównaniu z wcześniejszym dziełem. Tym razem jednak Burton przytoczył pominięte wcześniej szczegóły na temat wagi arabskiego funta (*ratl*). Jak pisał, 16 nieużywanych monet¹⁴ powinno ważyć 449,568 gramów, to znaczy o mniej więcej 4 gramy mniej niż funt angielski. Średnio jednak 48 monet ważyło tylko 442 gramy, a więc strata do funta angielskiego wzrastała do 7 gramów. W ten sposób *maund*, który powinien ważyć 1,348 kg, w rzeczywistości miał tylko 1,326 kg, a *fārsala* zamiast 16,184 kg miała tylko 15,912 kg. W praktyce przyjęto zatem, że *fārsala* będzie miała 35 „light lbs avoirdupois” lub 15,874 kilogramów. Mimo to Burton zakończył swe rozważania twierdzeniem, że miejscowi (*native*) kupcy w dalszym ciągu przyjmowali, że *maund* waży 48 talarów Marii Teresy. Pisząc „native” o mieszkańcach Zanzibaru członkowie zachodniej społeczności kupieckiej zwykle mieli na myśli Indusów, choć, użyty przez Burтона, termin ten może również odnosić się do kupców nieeuropejskich w ogóle. Poniżej przedstawiano cały system wag prezentowany w pracy z 1872 roku.

W odróżnieniu od Burтона, który wyjaśniał pewne nieścisłości w funkcjonowaniu zanzibarskiego systemu miar i wag względami praktycznymi, kapitan Loarer przedstawiał go w kategoriach konfliktu i zawłaszczenia władzy nad go-

¹⁰ Clara Semple, *The Story of the Maria Theresa Thaler*, Manchester: Barzan Publishing Ltd. 2005; Shepard Pond, *The Maria Theresa Thaler: A Famous Trade Coin*, „Bulletin of the Business Historical Society” 15, 1941, 2, s. 27; Raymond Gervais, *Pre-Colonial Currencies: A Note on the Maria Theresa Thaler*, „African Economic History” 11, 1982, s. 147–152.

¹¹ Poza cytatami, w pisowni nazw miar i wag arabskich przyjąłem ortografię na podstawie: Janusz Danecki, *Gramatyka języka arabskiego*, Warszawa 1994, 94. W nazwach suahilijskich stosuję standardową ortografię tego języka. Używam wyłącznie liczby pojedynczej, stąd np. *kayla* zamiast *kilā*.

¹² Burton, *The Lake Regions*, II, s. 391.

¹³ Burton, *Zanzibar*, II, s. 416.

¹⁴ Choć takie rzeczywiście znajdowały się w obiegu, ponieważ talary Marii Teresy bito przez cały wiek XIX, były one w mniejszości.

spodarką i systemem celnym przez banianów, czyli kupców i finansistów wyznania hinduistycznego z Kaćchu i Bombaju. W jego przekonaniu byli oni wszyscy objęci brytyjską jurysdykcją, co jednak w tym okresie było tylko częściowo prawdą¹⁵. Wśród imigrantów indyjskich liczebnie przeważali drobni kupcy, pracownicy umysłowi i rzemieślnicy. Ci, którzy osiągnęli wysoką pozycję w handlu i finansach, zawdzięczali to między innymi preferencyjnemu traktowaniu przez Sa‘īda bin Sulțana i jego następców. Przyczyniało się to do ich niepopularności wśród miejscowej ludności i mogło oddziaływać na opinie, jakie o nich wypowiedziano¹⁶.

Tabela II. System jednostek wagowych wg Burtona (1872)¹⁷

12 Wakiyyat=1 Ruba Man (1/4 Maund)	=11 oz. 10.50 drs.*.
16 Wakiyyat (& 1 Anna)	= 1 Ratl (lb.) = 15 [oz.] 8.00 [drs.]
24 Wakiyyat = 1 Nisf Man (1/2 Maund)	= 1 lb. 7 [oz.] 5.00 [drs.]
48 Wakiyyat, or German crowns	= 1 Man (Maund)= 2 lbs. 14 [oz.] 10.00 [drs.]
2 Man (\$96 weight)	= 1 Kaylah (measure) = 5 [lb.] 13 [oz.] 4.00 [drs.]
6 Kaylah	= 1 Farasaleh (fraisle) = 35 [lb.] 0 [oz.] 0 [drs.]
10 Farásileh	= 1 Jizleh** = 350 [lb.] 0 [oz.] 0 [drs.]
2 Jizleh	= 1 Kandi (Candy) = 700 [lbs.] 0 [oz.] 0 [drs.]

* Oz. – uncja angielska, drs (*drams*) – 1/16 uncji.

** Z arabskiego: *ġizla*.

Tak jak Burton, Loarer wychodził w swoim raporcie od informacji, że pierwotny zanzibarski system, oparty był na ciężarze talaru Marii Teresy. Podobnie było w rejonie Morza Czerwonego, gdzie też płacono austriacką monetą i posługiwano się *fārsala*, jednostką gdzie indziej nieznaną, a i tam stosowaną jedynie do ważenia kawy. Jako że wszyscy Zanzibarczycy mieli dostęp do talarów Marii Teresy, system ten miał być przejrzysty i zniechęcający do oszustw. Mimo że autor nie precyzował, od jak dawna podstawą systemu miar i wag była austriacka moneta, czytelnik ma wrażenie, że system ten funkcjonował „od zawsze”. W rzeczywistości, mimo że talar Marii Teresy był znany w Afryce Wschodniej jeszcze za życia austriackiej cesarzowej¹⁸, status obowiązującej waluty uzyskał dopiero w ciągu lat trzydziestych XIX w., poprzednio zaś główną monetą był hiszpański talar „ze

¹⁵ Loarer, op. cit.

¹⁶ John Kirk Diary, 4 VII 1870, National Library of Scotland, Edinburgh, Papers of Sir John Kirk, (dalej: Kirk Diary), Acc. 9942, 2, f. 25.

¹⁷ Burton, *Zanzibar*, II, s. 416.

¹⁸ G. S. P. Freeman-Grenville, *The French at Kilwa Island. An Episode in Eighteenth-century East African History*, Oxford: Clarendon Press 1965, s. 118, przypis 1.

słupami Heraklesa”¹⁹. Trudno sobie wyobrazić, że system miar i wag mógł funkcjonować w oparciu o monetę, która nie występowała powszechnie na rynku. Informacje zdobyte przez Loarera mogą być zatem nieprecyzyjne. Możliwe też, że przyznanie, iż system w opisywanej przez niego postaci funkcjonował na Zanzibarze nie więcej niż od około 10 lat burzyłoby narrację o tradycyjnym i sprawiedliwym stanie rzeczy panującym przed osiągnięciem przez Indusów dominującej pozycji w handlu²⁰.

Idealizowaniu stanu sprzed 1840 roku służą Loarerowi informacje o policyjnych kontrolach miar i wag w indyjskich sklepach na Zanzibarze, prowadzonych zanim Sayyid Sa‘īd bin Sulṭān przeprowadził się tam na stałe w 1840 r. Orientując się, że miary i wagi są polem do nadużyć, w czym, jak pisze Loarer, celowali kupcy indyjscy, władze prowadziły rutynowe inspekcje wag i odważników w należących do nich sklepach (zarówno hinduistów, jak muzułmanów) dwukrotnie w ciągu roku. Niekiedy prowadzono też kontrole doraźne, spowodowane skargą kupującego. Jeśli okazało się, że sklepikarz oszukiwał na wadze, karano go ciężką chłostą. Po przejściu poboru ceł na Zanzibarze i wybrzeżu Afryki Wschodniej przez firmę Shivji Topana i przeprowadzce Sa‘īda na Zanzibar Indusi dążyli do likwidacji tych inspekcji, w czym wspierał ich zarówno poborca ceł, jak i konsul brytyjski Atkins Hamerton. Ostatecznie udało się to osiągnąć. W rezultacie, zdaniem Loarera, na Zanzibarze „kradnie się w biały dzień”. I w tym przypadku stan opisywany przez Francuza nie dotyczy zapewne okresu sprzed lat trzydziestych, ponieważ wówczas Indusi nie mieli prawa osiedlać się na stałe na Zanzibarze, a zatem nie mogli zakładać tam sklepów²¹.

Indusi nie poprzestali na lobbowaniu w sprawie zniesienia inspekcji, ale przede wszystkim wyparli z handlu kupców arabskich i suahilijskich („potajemnie i bez drżenia” – *sourdement et sans cousse*). Zastąpili też miejscowe miary i wagi swoimi, tylko z pozoru przypominającymi zanzibarskie. Jak pisze Loarer, kupcy z Indii przywozili ze sobą nie tylko towary, lecz także wagi i odważniki, które stopniowo wprowadzali do obiegu. Przy ich pomocy odważali towar tak, aby zważyć klientom jak najmniej. Jednocześnie jednak kupując produkty afrykańskie nadal korzystali z jednostek wagowych opartych na talarze Marii Teresy. Indyjskie odważniki nie były standaryzowane. Każdy kupiec miał własne, zbudowane najczęściej z bloków ołowiu osadzonych w żelaznych obudowach z takimiz uchwyty. Ich kontrola, w przeciwieństwie do talarów, była praktycznie niemożliwa. Loarer

¹⁹ William O’Swald do O’Swald & Co., 11.26 XI 1854, Staatsarciv Hamburg, Niemcy (dalej STA) 621-1/147/4, Bd. 5; Daniel H Mansfield to William L. Marcy, 31 I 1856, w: Norman Bennett, George Brooks Jr. (red.), *New England Merchants in Africa: A History Through Documents 1802 to 1865*, Boston 1965, s. 499.

²⁰ Loarer, op. cit.

²¹ Loarer, op. cit.

pisze z pewną przesadą, że Indusi stworzyli system tak, aby był najbardziej skomplikowany. Dzięki niemu mogli „łowić ryby w mętnej wodzie”. W rzeczywistości w pewien sposób go uprościli, ponieważ wagi poniżej *fārsala* zredukowali do *maunda* i jego frakcji, arabskiego funta zaś nie używali.

Ponieważ cło płaciło się najczęściej od *fārsala* towaru, firma Jairam Shivji była głównym zainteresowanym, aby jednostka ta była jak najmniejsza. Jak pisze Loarer, machinacje i zamysły poborcy ceł początkowo nie zostały dostrzeżone, a Saʿīd bin Sulṭān nie oponował przeciw nim. Banianie mieli posłużyć się argumentem, że użycie własnych wag jest dla nich wymogiem religijnym, co nie było prawdą. Sulṭān w końcu upomniał się o swoje prawo. Okazję po temu dało przejęcie, najpóźniej w 1844 r., firmy dzierżawiącej cła przez syna Shivji Topana, Jairaama Shivji²². Doszło wówczas do ugody z władcą, na mocy której, w zamian za utrzymanie nowej wartości *fārsala*, dzierżawca dorzucił kilkadziesiąt tysięcy talarów rocznie do opłaty dzierżawnej. Mogło to nastąpić w 1844 roku, kiedy, według innego źródła, doszło do skokowego wzrostu opłaty dzierżawnej o 75 tysięcy talarów²³. Loarer zwraca uwagę, że koszty tej reformy ponieśli kupcy. Tym niemniej, w portach położonych w północnej części wybrzeża Sulṭanatu, z których Loarer wymienia Mombasę, Lamu, Pate, oraz porty wybrzeża Benadir: Merkę, Bravę i Mogadiszu, utrzymano stary system oparty na talarze Marii Teresy. Wydaje się, że do jego prawidłowego funkcjonowania potrzebne było utrzymanie tej monety w obiegu, a począwszy od lat sześćdziesiątych występował on w transakcjach handlowych jedynie na wybrzeżu Benadir. Pozwala to domniemywać, że w Mombasie i Lamu, gdzie za panowania Māḡida i Barḡaša osiedlało się bardzo wielu indyjskich kupców, przestał on funkcjonować już w latach sześćdziesiątych²⁴.

Również system „indyjski” nie okazał się trwały, ponieważ w związku z rosnącą pozycją kupców zachodnich, przede wszystkim amerykańskich, którzy przybywali na Zanzibar zaopatrzeni we własne odważniki, wkrótce zaczęto przeliczać *fārsala* na funty angielskie (suahili: *rotoli ulaya*, to znaczy funt europejski) licząc 1 *fārsala*=35 funtów²⁵. Przyjęcie angielskich jednostek wagowych sprawiło, że komora celna zaczęła w 1856 r. wykorzystywać zachodnią, profesjonalną wagę marki Dearborn, sprowadzoną z Bostonu²⁶. Waga w komorze celnej służyła odtąd

²² Chhaya Goswami, *The Call of the Sea. Kachchhi Traders in Muscat and Zanzibar, c. 1800–1880*, New Delhi: Orient Blackswan Private Ltd. 2011, s. 193.

²³ William Shepard, *A Visit to Zanzibar, 1844*, w: Bennett, Brooks (red.), *New England Merchants*, s. 260; Johann L. Krapf, *Additional Remarks*, 10 VI 1844, Church Missionary Society Archive, Birmingham, Wielka Brytania, C A5/O/16/25.

²⁴ Loarer, op. cit.

²⁵ Potwierdza to otrzymana z firmy O’Swald & Co. instrukcja dla Albrechta O’Swalda z 1852 r.: *Instructionen für Herrn Albrecht O’Swald*, 1 IV 1852, STA H 621-1/147/4, Bd. 3.

²⁶ Daniel H Mansfield to William L. Marcy, 31 I 1856, w: Norman Bennett, George Brooks Jr. (red.), *New England Merchants in Africa: A History Through Documents 1802 to 1865*, Boston 1965, s. 499.

jako standard wyznaczający cenę jednostkową towarów²⁷. Być może przyczyniło się to również do redefinicji *maunda*. U Loarera jednostka ta, funkcjonując wyłącznie w handlu detalicznym, nie była przedmiotem zainteresowania zachodnich kupców. Pozostała ona zatem w wersji wprowadzonej przez Indusów, co oznaczało, równoległe funkcjonowanie dwóch systemów. Jednak już w 1865 roku amerykański agent handlowy pisze o podwójnym *maund*: w wersji indyjskiej miał on 2 11/12 funta brytyjskiego,²⁸ oraz uproszczonej, w domyśle dla kupców zachodnich, gdzie 1 *maund* = 3 funty angielskie. Oznaczałoby to, że była to jednostka pozasystemowa, ponieważ w dalszym ciągu 1 *fārsala* równocześnie ważyła 35 funtów i 12 *maund* (tzn. 36 funtów)²⁹. Jak widać, próba zakotwiczenia systemu w zachodnich systemach wag nie skończyła się natychmiastowym sukcesem, co potwierdza Burton piszący o *fārsala*, która może mieć 35 lub 36 funtów³⁰. Guillain pisząc o systemie mieszanym również podkreśla fakt, że proces asymilacji systemu zanzibarskich jednostek wagowych do funta nie przeszkodził stosować starego *maunda*, opartego na talarze Marii Teresy³¹.

Porównanie mas różnych jednostek wagowych w Tabeli III pokazuje, że wprowadzenie funta angielskiego jako jednostki przeliczeniowej było rozwiązaniem kompromisowym. *Fārsala* oparta na funcie angielskim miała masę nawet niewiele mniejszą od *fārsala* opartej na wadze przeciętnie zużytych monet. Mimo czcigodnej nazwy, nowy *maund* ważący poniżej 3 funtów angielskich, pozbawiony oparcia we wzorcu, jakim była powszechnie dostępna starożytnym moneta, był jednostką całkowicie sztuczną. Jednostkę o nazwie *man* używano w Międzyrzeczu i w świecie arabskim „od niepamiętnych czasów”. Przyjęła się ona również w Indiach, przypuszczalnie jeszcze w średniowieczu³². Prawdopodobnie na początku XVII wieku Anglicy przebywający w Indiach asymilowali stosowaną tam nazwę *man* do archaicznego słowa angielskiego *maund* oznaczającego „duży kosz z uszami”. Nazwa ta, stosowana we wszystkich brytyjskich dokumentach i publikacjach dotyczących Indii w XIX w. oznaczała, w zależności od regionu kraju, jednostkę wagi

²⁷ W. Hathorne do J. Bertram & Co., 28 X 1879, WH, PEM.

²⁸ Tak samo również w liście William Hinesa do Williama Sewarda, 25 X 1864, Bennett, Brooks (red.), *New England Merchants*, s. 526.

²⁹ Edward D. Ropes do William Sewarda, 5 X 1865, Bennett, Brooks (red.), *New England Merchants*, s. 541.

³⁰ Burton, *The Lake Regions*, II, s. 391.

³¹ „Mais il y a plus: depuis quelques années, soit pour remédier à cette instabilité dans le poids, soit pour faire cesser l'usage d'instruments d'évaluation que la mauvaise foi rendait plus défec-tueux encre, on en est venu, dans la pratique, à assimiler le poids de la frazela à celui de 35 livres anglaises, soit pour nous 15^k, 874, ce qui n'empêche pas le men d'être mesuré toujours par le poids de 48 piastres”. Guillain, *Documents*, II/1, s. 400.

³² Henry Yule, A. C. Burnell, *Hobson-Jobson. The Anglo-Indian Dictionary*, Wordsworth Editions Ltd, 1996, s. 563–565.

wynoszącą od 10 do 40 kg. Burton jako wieloletni mieszkaniec Indii z pewnością wiedział, że indyjski *maund* niewiele miał wspólnego z zanzibarskim, o czym jednak nie wspominał, ograniczając się do wzmianki o „maundzie” maskackim (9 lb) i omańskim (ważył o jedną czwartą mniej, niż zanzibarski). Przy tym przypisywanie tej nazwy w pisowni anglo-indyjskiej do miary arabskiej nie miało żadnego uzasadnienia, prócz jej legitymizacji wobec brytyjskiego czytelnika.

Tabela III: Podstawowe jednostki masy w systemie zanzibarskim według Loarera, Guillaína, Burтона i Rigby’ego (1lb = 0,45359237 kg, MTT= 28,0668 g)

Opis zanzibarskiego systemu miar i wag	MTT/ uncja	Ratl		Maund	Fārsala
		Waga oparta na nieużywanej monecie MTT w kg	Waga oparta na przeciętnie zużytych monetach		
Loarer (system „arabski”)	27,786/ [28,0668]	0,444576 =47,5 MTT	0,439666	1,333,728	16,004,736
Loarer (system „indyjski”)				1,319,835	15,838
Loarer (system „mieszany”)					15,856
Guillain, <i>Documents</i> , II/2, s. 400		0,449568	0,442	1,348/1,326	16,184/15,912
Burton, <i>Zanzibar</i> , II, s. 416		0,449568		1,348	16,184/ oparta na lb.=15,874
Rigby*		Nieco mniej niż 1 lb		48 MTT	35 lb

* C. P. Rigby, *General Rigby, Zanzibar and the Slave Trade: With Journals, Dispatches etc.*, Mrs Charles E. B. Russell (ed.), London, 1935.

Jako część systemu jednostek wagowych, choć, z uwagi na odmienne zastosowanie, nieco na jego marginesie, funkcjonowało *kandi*, jednostka wagi stosowana do frachtów i mierzenia pojemności statków³³. Nie używano jej w handlu hurtowym ze względu na dość nieokreśloną wartość. Na przykład w przypadku kości słoniowej 1 *kandi* = 21 *fārsala* = 333,354 kg lub 1/3 tony metrycznej, co może sugerować, że w tym wypadku była to jednostka zasymilowana do systemu metrycznego. Jednak już dla drzewa sandałowego, kopalu i goździków 1 *kandi* równe było 22 *fārsala*. W rzeczywistości zmienność *kandi* odzwierciedlała fakt, że cena frachtu wahała się w zależności od towaru, w tym ceny przypadającej na jednost-

³³ Guillain, *Documents*, II/2, s. 401.

kę masy, jak i efektywnie zajmowane miejsce w przeliczeniu na jednostkę masy. Poza tym *kandi* było na tyle luźno związane z systemem wag, że interpretowano je w kontekście miary objętości *gizla*, o czym świadczy fakt, że Burton umieścił tę ostatnią w przytoczonej wyżej tabeli miar masy. Jak pisze podróżnik: „Tonaż mierzy się na *gizla*, które jest bardzo nieprecyzyjną (*uncertain*) jednostką wagi. Od dwóch do trzech *gizla* przypada na *kandi*”³⁴.

Miary objętości

Jednostki pojemności z natury rzeczy miały charakter bardziej lokalny od jednostek masy. Być może silnemu zróżnicowaniu lokalnych miar objętości należy przypisać ogromną zmienność ceny zbóż w różnych punktach wybrzeża Afryki Wschodniej, którą podawano w jednostkach objętości *kayla*, przypadających na jednego talara Marii Teresy³⁵. Najbardziej dobitnym tego przykładem jest wymiana przez Loarera i Guillaína *kayla* z Mogadiszu. Była ona znacznie mniejsza od zanzibarskiej (100 *kayla* Mogadiszu przypadało na 46 1/2 *kayla* zanzibarskiej)³⁶. Zmienność *kayla* dotyczyła również samego Zanzibaru³⁷. Loarer zwraca uwagę, że istniała również ogromna różnica między miarami służącymi do kupowania i do sprzedaży. Naturalnie, gdy kupiec skupował towar, miara była większa. Ponadto przyjęło się stosować różne miary objętości dla różnych produktów, w zależności od ich rozmiarów i konsystencji. W handlu, obok miar objętości *sensu stricto*, funkcjonowały standardowe pojemniki lub nawet sposoby pakowania, takie jak barylka lub worek, w które pakowano konkretne towary. Również kupcy zachodni na Zanzibarze powszechnie posługiwali się kategorią „bela” (z ang. *bale*) oznaczającą większy pakunek, przy czym waga takiego pakunku wahała się, w zależności od produktu, w granicach od 30 do 100 kg³⁸. *Kayla*, mimo że była jednostką objętości, wyrażano również w jednostkach masy. Zawierała się ona w przedziale od 5 do 8 funtów angielskich, w zależności od tego, jaki towar mierzono. Potwier-

³⁴ Burton, *Zanzibar*, II, s. 417. W tym okresie niekiedy *kandi* opierano na „prawdziwym” *maund* indyjskim, o czym mówi instrukcja dla kpt. Matthieu pracującego dla hamburskiej firmy O’Swald. Niemcy znali *kandi* o masie 560 funtów angielskich (w porównaniu do 700 u Burтона i Guillaína), które przeliczali 20 bliżej nieokreślonych *maund* indyjskich. Jednocześnie znany Niemcom *maund* do mierzenia muszli kauri miał 41 lb. *Instruction für Capt. Ch. Matthieu*, 1 IV 1852, STAII 621-1/147/4, Bd. 3. Według słownika Krapfa *kandi* to po prostu „a great mass or stock of stored things”. Krapf, *Dictionary*, s. 128.

³⁵ Guillaín, *Documents*, II/2, s. 313.

³⁶ Loarer, *Poids, mesures et monnaies*.

³⁷ Loarer zadał sobie trud zmierzenia pewnej liczby miar o pojemności 12 *kayla*. Największy pojemnik mieścił 43,58 l, najmniejszy 41,78 l, średnio zaś pojemniki miały 42,68 l. Oznaczało to, że *kayla* zanzibarska mieściła średnio 3,557 l., Loarer, op. cit.

³⁸ Belligny do Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 7 X 1850, Centre des Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, France (dalej CADMAE), P. 253.

dzają to relacje kupców z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX wieku: *kayla* zboża ważyła 6 funtów, ryżu – 6½ funtów, sezamu – 4¾ funtów,³⁹ pieprzu 2 funty, a rogu nosorożca 6 funtów⁴⁰.

Jednostką większej objętości była wspomniana wcześniej *ǧizla* zanzibarska, równa 60 *kayla*, (tzn. 213,42 l), gdy mierzono zboże. Tymczasem *ǧizla* do mierzenia objętości zawierających wiele zanieczyszczeń muszli kauri miała już 73 *kayla* (260,77 l). Suahilijczycy na określenie dużej jednostki objętości posługiwali się nazwą *mzo*, co mogło oznaczać tyle, co „*ǧizla*”, ale na przykład na Pembie znano *mzo*, które zawierało 20 *kayla* zamiast 60. Jest to kolejny przykład zjawiska asymilacji miary lokalnej do miary funkcjonującej w ramach rynku regionalnego. Kirk pisał w 1877 r., że *ǧizla* na wybrzeżu wynosi mniej niż na Zanzibarze, i to właśnie od tej mniejszej miary płaci się cło⁴¹. Stosowanie sztucznej miary przez komorę celną mogło być elementem szerszej polityki fiskalnego drenażu handlu wewnątrz Sułtanatu Zanzibarskiego. W innym przypadku w taryfie celnej zamieniano miarę quasi objętościową dla skór zwierzęcych, jaką była *korja* na jednostkę wagi *fārsala*, w której mieściło się mniej skór, przy czym stawka celna pozostała bez zmian⁴².

Typowa dla systemów przednowoczesnych systemów miar i wag preferencja dla jednostek objętości kosztem miar masy przybrała na Zanzibarze złagodzone rozmiary. Miar objętościowych używano do relatywnie tańszych towarów sypkich i płynnych, takich jak zboże, sól, muszle kauri i oleje, natomiast droższe towary, takie jak goździki i pieprz, ważono na *fārsala*. Powodem miała być zdaniem Loarera, większa podatność miar pojemności na oszustwa. W przypadku goździków stosowanie miary masy zamiast objętości mogło wynikać z faktu, że po wysuszeniu traciły one na wadze nawet ponad 10 %, czego miara objętości nie ujawniała w takim stopniu, jak jednostka masy. Zatem kupujący był zainteresowany ważeniem goździków o ile były suche, a sprzedający wówczas, gdy były wilgotne, co jednak stosunkowo łatwo było stwierdzić. Ponieważ zasady dyktowali raczej dbający o reputację pośrednicy, wybrano miarę masy. Pozwoliło to uniknąć machinacji powodujących wahania ceny, jak również pogorszenie jakości skupowanego produktu.

Dowodem na trend modernizacyjny w handlu zanzibarskim jest tendencja do ujednolicenia jednostki objętości. Sposobem na standaryzację było znalezienie przelicznika wagowego dla towaru sypkiego lub płynnego. Podstawowa miara

³⁹ Edward D. Ropes do William Sewarda, 5 X 1865, Bennett, Brooks (red.), *New England Merchants*, s. 541.

⁴⁰ Instrukcja dla A. O'Swalda, Oswald 4/3 1852, *Instructionen für Herrn Albrecht O'Swald*, I IV 1852, STA 621-1/147/4, Bd. 3.

⁴¹ Kirk Diary, 26 II 1877.

⁴² Ibidem.

objętości, *kayla* (suahili: *pishi*, wyraz pochodzenia portugalskiego, podobnie jak *kayla* w języku arabskim oznaczający „miarę”⁴³) miała przelicznik wagowy, Loarer pisze, że *kayla reglementaire* powinna zawierać 6 *rotoli* (funtów arabskich), przy czym autorowi raportu chodziło o funt angielski, ponieważ przeliczył tę wartość na 2,724 kg (6 lb) rośliny strączkowej *tcheroko*⁴⁴. U Guillaína natomiast mowa o roślinie *monggui* (określanej mianem *petite grain vert*) o wadze 2 *maud*, czyli 2,652 kg. Jak widać, także przelicznik wagowy stwarzał pole do różnych interpretacji, a zarazem nadużyć. Problemu tego nie udało się rozwiązać co najmniej do 1870 r., kiedy to w tej właśnie sprawie deputacja kupców zbożowych z indyjskiej, muzułmańskiej sekty Chodża przyszła do konsula brytyjskiego Johna Kirka. Kupcy stwierdzili, że w handlu detalicznym posługują się miarą *mpishi* (to znaczy *pishi* lub *kayla*), która powinna być równa dwóm *maund* świeżego groszku *choroko*. Według zwyczaju kupujący mógł mierzyć zboże samodzielnie poprzez wypełnienie miary „z górką” na ile to było możliwe. Następnie wyrównywano poziom deską, ale wynik zależał od promienia pojemnika, ponieważ kiedy ten był za duży, wyrównanie powierzchni ziarna było utrudnione. Kirk zaproponował, a deputacja się zgodziła, aby przy współpracy z sułtanem Māğidem bin Sa’īdem wypracować standardową miarę *pishi*, którą przechowywałby u siebie sam sułtan. Substancją standaryzującą miała być tym razem woda⁴⁵. Niestety Māğid wkrótce zmarł i nie wiadomo, na ile postulat ten został zrealizowany w czasie panowania jego następcy Barğaša. Podobnie jak w przypadku *kayla*, trudności w określeniu pojemności *ğizla* skłaniały użytkowników do przeliczania jej na wagę⁴⁶.

Wydaje się, że tendencja do łączenia systemu miar objętości i masy, zamiast ścisłego ich rozgraniczenia jest wyrazem potrzeby wprowadzenia porządku do zdecentralizowanego i poddanego interesom lokalnych grup interesów świata handlu. Fakt, że znajduje ona odzwierciedlenie w klasyfikacjach jednostek, np. w pracy Burtona, co przedstawiono poniżej⁴⁷, nie wynika jedynie z potrzeb człowieka Zachodu, ale również z odczuć znacznej części środowiska kupieckiego, co potwierdza wspomniana wyżej wizyta deputacji kupców Chodża u Kirka.

⁴³ Guillaín, *Documents*, II/2, s. 400.

⁴⁴ Loarer, op. cit.

⁴⁵ „I shall weigh the amount of water it contains and then define it promiscuously and every trader who professes to sell by the sirkar measure will use a form which when filled and levelled off by drawing over it a board shall contain exactly the same as Seyd Mejid’s standard, as the weight of water by which it may always be tested”. Kirk Diary, III 1870.

⁴⁶ Guillaín, *Documents*, II/2, s. 401.

⁴⁷ Burton, *Zanzibar*, II, s. 417.

Tabela IV. Jednostki objętości wg Burtona

1 1/2 ratl to 2 ratl	= 1 kibabah
4 kibabah	= 1 kayla
8 kayla to 16 kaylah	= 1 farrah (فَرَّه)
60 kayla	= 1 jizleh
112 kayla to 120 kayla	= 1 khandi

Burton, jak widać, wychodził od jednostki masy, prowadząc czytelnika przez kolejne miary objętości i dochodząc w końcu do kolejnej jednostki masy – *kandi*. Uwagę zwraca *farrah* (gdzie indziej występuje suahilijska nazwa *fara*), która w ogóle nie jest jednostką objętości, lecz raczej wyskalowanym pojemnikiem, który mógł zawierać dowolną liczbę *kayla*, zwykle zawierającą się w przedziale podanym przez Burtona. Autor ten mógł dojść do przekonania o istocie *farrah* na podstawie rozmowy z kupcami z Hamburga, którzy na własny użytek zbudowali miarę do mierzenia objętości muszli kauri i ustawili ją w komorze celnej skalując w *farrah*, przy czym pięć *farrah* odpowiadało jednemu *ǧizla*. W przytoczonym wyżej zestawieniu niejednolita jest miara objętości *kibaba*, oparta na różnej liczbie *ratli*, a zatem również i *kayla*⁴⁸.

Miary długości

Miary długości były używane na Zanzibarze niemal wyłącznie do mierzenia tkanin, które importowano z różnych krajów, m.in. z Omanu i Indii, choć w latach czterdziestych zdecydowaną przewagę uzyskały tkaniny amerykańskie, w tym przede wszystkim tzw. *merikani*. Mierzone je na długość, odmiennie niż kwadratowe, niewielkie sztuki materiału, które nabywcy szyli sobie, aby uzyskać tak zwane *leso*⁴⁹. W omawianym okresie wiele tkanin sprowadzano także z Wielkiej Brytanii, a także z Indii Brytyjskich. Loarer wymienia nazwy miar długości pochodzące z języka arabskiego i suahili, ale zasadniczo korespondujące z miarami angielskimi, ponieważ musiały odpowiadać długości sztuk materiału, które sprowadzano do Afryki, a te mierzono w jardach. Sztuki materiału miały np. 30 jardów, a bele 800 jardów. Można zaryzykować stwierdzenie, że kupcy zachodni sprzedawali na jardy, gdyby nie fakt, że manipulowano długo-

⁴⁸ *Instructionen für Herrn Albrecht Oswald*, 1 IV 1852, STA 621-1/147/4, Bd. 3; 1 IV 1852, STA 621-1/147/4, Bd. 3.

⁴⁹ Mackenzie Moon Ryan, *Converging Trades and New Technologies: The Emergence of Kanga Textiles on the Swahili Coast in the Late Nineteenth Century*, w: Pedro Machado, Sarah Fee, Gwyn Campbell (red.), *Textile Trades, Consumer Cultures and the Material Worlds of the Indian Ocean. An Ocean of Cloth*, Palgrave Series in Indian Ocean World Studies, Palgrave, Macmillan 2018, s. 253–286.

ścią sztuk płótna sprzedając je oznaczone fałszywą liczbą jardów, które rzekomo miały zawierać⁵⁰.

Podstawową miarą długości na Zanzibarze był zdaniem Loarera *ward* (znieształcona wersja angielskiego *yard*). Jednak, jak pisze autor miara ta jest w rzeczywistości o 2–3 cm krótsza od jarda, tzn. zamiast 0,911-0,912 m, *ward* miał 0,88–0,89 m. Wynikało to, zdaniem Loarera z faktu, że kupcy dzieląc płótno na mniejsze części odcinali niezadrukowane fragmenty uszczuplając fabrycznie zapakowany zwój. Być może Loarer uznał, że obserwacja dotycząca pewnej kategorii tkaniny – o niezadrukowanych fragmentach – może być trafna wobec wszystkich innych tkanin. Jednak nie ulega raczej wątpliwości, że miary długości nie były stałe i nie do końca odpowiadały miarom angielskim.

Oprócz tego istniały miary długości „naturalne”, to znaczy antropometryczne, które jednak były w rzeczywistości frakcjami arabskiego *warda*, przy czym, oprócz Loarera, żaden z autorów nie wymienia tej właśnie miary jako podstawowej. Najmniejszą z wymienianych jednostek miar była równa odległości od końca kciuka do końca palca wskazującego u Burtona: *fitr* (z arab. *fitr*), i nieco większa, rozpiętość między kciukiem a małym palcem, u Burtona: *shibr* (z arab. *šibr*)⁵¹. W handlu zanzibarskim częściej stosowano łokieć, u Burtona: *dhiraa* (z arab. *dhirā'*, suah.: *mkono*), to znaczy połowę *ward*, miarę którą Burton określa mianem „primitive measure the cubit or elbow length”. Według słownika Johanna Krapfa, łokieć (*thiraa*) to miara wynosząca około pół jarda od łokcia do czubka środkowego palca. Stosowano również krótszą wersję łokcia (*thiraa konde*) – od łokcia do kostek zaciśniętych pięści⁵².

W tabeli V przedstawiono jednostki długości stosowane do tkanin wg Burtona.

Tabela V. Jednostki długości stosowane w pomiarach tkanin wg Burtona

2 1/2 Fitr (short spans)	= 1 Mukono, Ziraá, or cubit.
2 Mikono, or Ziraá (cubits)	= 1 Half-Shukkah (i.e. 3 feet of domestics).
2 Half-Shukkah	= 1 Shukkah, Mwenda, Upande, or Lupande, the Portuguese Braça (i.e. 6 feet of domestic).
2 Shukkahs	= 1 Tobe (Ar. Saub), Doti, Unguo ya ku shona (washing cloth), or simply Unguo (12 ft.)
2 Doti	= 1 Takah
7 to 11 Doti	= 1 Jurah or Gorah, the piece

Dopiero po powyższym zestawieniu brytyjski podróżnik wspomina *ward*. W rezultacie czytelnik odnosi wrażenie, że chodzi o jednostkę drugorzędną:

⁵⁰ Taria Topan do Ropes, Emmerton & Co., 29 VIII 1883, RE, *Lake Regions*, II, s. 388, box 56, fol. 1, PEM.

⁵¹ Guillain, *Documents*, II/2, s. 402; Burton, *Lake Regions*, II, s. 388, s. 391, Loarer, op. cit.

⁵² Krapf, *Dictionary*, s. 371.

„*Fitr* (*short span*) odpowiada odległości między rozpostartymi palcami: wskaźującym i kciukiem; *shibr* (*long span*) sięga zaś od kciuka do małego palca; dwa *shibr* odpowiadają prymitywnej mierze długości łokcia (*the cubit or elbow length*). Dwa łokcie długości przypadają na *war* lub *jard*, a dwa *wár* (sic) na *ba'a* lub *sążeń*”⁵³.

Na wybrzeżu i we wschodnioafrykańskim interiorze stosowano całą gamę miar pochodnych od łokcia, ale stanowiących jego wielokrotność. *Kitambi* było jednostką dość nieokreśloną. Zwykle mierzyło 5–6 łokci, ale *kitambi cha amerikano*, to znaczy *kitambi* płótna *merikani* znana w Mombasie nawet 7 lub 8 łokci. *Kitambi cha kilemba* był to po prostu materiał na jeden turban, który też stanowił rodzaj jednostki płatniczej⁵⁴. Bardziej zdefiniowaną jednostką było *doti*, które mierzyło 12 łokci. Dotyczy to jednak wyłącznie sklepów na wybrzeżu, bowiem już kilka kilometrów w głąb lądu, wobec ludów interioru, sprzedawcy z wybrzeża stosowali *kitambi* o długości 4 łokci oraz *doti* o długości 8 łokci⁵⁵. Johann Ludwig Krapf z misjonarską wrażliwością oceniał to jako oszustwo, praktykę zmierzającą do zawłaszczenia sztuki materiału, która była zarazem najbardziej popularną jednostką płatniczą. Było tak ponieważ kupiec „zyskiwał w interiorze 2 *mikono* z każdego *kitambi*, które na wybrzeżu kosztowały 1/4 MTT”⁵⁶.

Burton, w przeciwieństwie do Loarera, dostrzegając przekładalność zanzibarskich miar długości na pojęcia angielskie takie jak stopa, łokieć, sążeń⁵⁷, nie uważał tego za kluczowe dla zrozumienia logiki systemu. Miary długości używane były przede wszystkim do mierzenia płótna, najważniejszego zachodniego importu, a zarazem najważniejszego towaru wykorzystywanego we wschodnioafrykańskim handlu karawanowym. Z punktu widzenia kupców zachodnich byłaby to zatem kwestia zasadnicza, jednak nie handlowali oni na *doti* czy *kitambi*, ale raczej na sztuki materiału i większe jednostki hurtowe –

⁵³ Burton, *The Lake Regions*, II, s. 388

⁵⁴ Krapf, *A Dictionary*, s. 158; Mtoro bin Mwenyi Bakari, *Desturi za Wasueheli na khabari za desturi za sheri'a za Wasuaheli*, red. Carl Velten, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1903, s. 232.

⁵⁵ *Doti*, jednostka długości, która w afrykańskim interiorze osiągnęła nieomal status jednostki walutowej, w Indiach nie była miarą, a raczej określeniem sztuki materiału przeznaczonej do przepisywania się. H. Yule, *Hobson-Jobson*, s. 314.

⁵⁶ Krapf, *A Dictionary*, s. 158. Nieuczciwość kupców zanzibarskich wobec mieszkańców interioru jest często przywoływana w tekstach podróżniczych. Patrz np.: Henry M. Stanley, *How I Found Livingstone: Travels, Adventures, and Discoveries in Central Africa: Including Four Months' Residence with Dr. Livingstone*, London 1872, s. 7.

⁵⁷ U Burtona stopa angielska jest jedynie punktem odniesienia, którym autor posługuje się, aby wytłumaczyć inne wartości, nie funkcjonuje natomiast zupełnie jako samodzielna miara, natomiast Guillain wspomina, że miara ta zaczyna być używana budownictwie okrętowym. Guillain, *Documents*, II/2, s. 402.

bele, standaryzowane w jardach⁵⁸. Brytyjski podróżnik natomiast zmarginalizował *ward* ponieważ osobiście zainteresowany był miarami długości znanymi w interiorze, to znaczy głównie *doti* i *shukka*, bo z tymi miał do czynienia podróżując szlakami karawanowymi, niemal codziennie płacąc płótnem za prowiant i usługi.

Burton wpisuje na listę jednostek długości również *jarah* (także: *gorah*, *jora*), pojęcie oznaczające po prostu „kawalek”, który mógł liczyć od 7 do 11 *doti*. Dotyczyło to jednak tylko tkaniny *merikani*. Jeden *jarah* indyjskiego płótna *kaniki* miał tylko 2 *doti*. W rzeczywistości mamy tu zapewne do czynienia nie tyle z miarą, co ze standardową sztuką materiału kupioną od pośrednika⁵⁹. Kupcy lokalni siłą rzeczy przejmowali system angielski dzieląc owe sztuki na mniejsze jednostki. W rezultacie na Zanzibarze rzeczywiście dwa łokcie równały się mniej więcej jednemu jardowi angielskiemu. Nie było już tak w handlu na kontynencie. W afrykańskich wioskach zwyczajowo do mierzenia łokcia zatrudniano najwyższego mieszkańca. U Somalijczyków, wyższych przeciętnie od Suahilijszczyków, łokieć był dłuższy o 3 cm niż na Zanzibarze⁶⁰.

Podsumowanie i wnioski

Ośrodki prowadzące handel międzynarodowy na dużą skalę, takie jak Zanzibar, musiały godzić lokalne zwyczaje z potrzebami diaspor handlowych oraz silnych partnerów zewnętrznych takich jak Amerykanie czy Brytyjczycy, co owocowało stworzeniem systemu nie w pełni spójnego. W systemie tym rzuca się w oczy wielość miar, podwójne lub nawet potrójne nazewnictwo, alternatywne standardy odnoszące się zarówno do konkretnych lokalizacji, typów transakcji, jak i kategorii towarów. Cechy te wynikały po części także z niejednorodności społeczeństwa Sułtanatu Zanzibarskiego i niewielkiego poziomu integracji rynku wewnętrznego, a także z faktu, że miary miały różne zastosowania. Witold Kula zwracał uwagę na to, że zmienność i różnorodność miar bywała sposobem ukrycia wzrostu cen lub zysku pośrednika⁶¹. Wydaje się, że wniosek jest częściowo słuszny także dla regionu omawianego w niniejszym artykule.

Zachodni obserwatorzy, zgodnie z doświadczeniem wyniesionym z krajów pochodzenia, mieli tendencję do konstruowania spójnego systemu, złożonego ze wszystkich miar i wag, o których usłyszeli. Niekiedy dodawali dość wątpliwe quasi-miary, których nie można było stosować w handlu zagranicznym ze względu na ich nieokreśloność. Jednostki takie jak *fara* lub *jarah* były niekiedy użyteczne

⁵⁸ Grallert do O'Swald & Co., 30 IX 1884, STAII, 621-1/147/4, Bd. 35.

⁵⁹ E. D. Ropes Jr. to Ropes Emmerton, 9 IV 1888, Ropes, Emmerton and Company Records, MSS 103, Box 57, fol. 6, PEM.

⁶⁰ Guillain, *Documents*, II/2, s. 402.

⁶¹ Kula, *Miary i ludzie*, s. 135–144.

jedynie w kontekście lokalnym. Słownik języka suahili Krapfa wymienia jeszcze inne przykłady takich quasi-miar, stosowanych najwyraźniej na lokalnych targowiskach. Na przykład *mhumbi* mogło oznaczać zarówno kopę, jak i kopiastą miarę, czy też miarę „z górką”⁶². W istocie relacje między jednostkami powstawały i były redefiniowane tam, gdzie istniała taka potrzeba, bez względu na to, czy następowało to w ramach jakości pewnego rodzaju (np. objętość) czy wykraczało poza nią.

Na przykładzie dziewiętnastowiecznego Zanzibaru widzimy stworzenie systemu miar i wag od podstaw w krótkim okresie, a następnie gwałtowny proces dostosowywania go do potrzeb *par excellence* globalnych. W funkcjonującym na Zanzibarze systemie miar i wag mamy do czynienia z trzema składowymi elementami:

- pojedynczymi jednostkami miar i wag, które miały swoje, zakorzenione w jednej z tradycji konstytuujących system, nazwy i niezbyt dokładnie określone, a przez to podlegające negocjacji, wartości;
- relacjami między jednostkami (na przykład 1 *fārsala* = 12 *maund*, 60 *kayla* = 1 *gizla*), które mogły być zakorzenione w jednej z tradycji składających się na system, lub przyjmowane *ad hoc*, przy czym relację można było modyfikować wprowadzając do niej nową jednostkę (na przykład zamiast indyjskiej *kandi* = 20 *maund*, zanzibarskie *kandi* = 20 *fārsala*);
- stałymi bezwzględными wartościami miar i wag, wprowadzanymi do systemu często pod wpływem zewnętrznym celu jego uporządkowania i przystosowania do potrzeb globalnych, na przykład funta angielskiego *avoirdupois*, uncji, jarda.

Cecha trwałości dotyczy pewnych zewnętrznych form systemu miar i wag, w tym przede wszystkim nazw jednostek i ogólnego schematu podziału (np. system dwunastkowy), lub systemu swoistego dla waluty jakiegoś kraju. Nie sposób na przykład nie zauważyć występowania w zanzibarskim systemie miar i wag połączenia systemu dwunastkowego i szesnastkowego, charakterystycznego dla indyjskiego systemu monetarnego. Analizując przemiany, które zaszły w nim w omawianym okresie, obserwujemy przede wszystkim innowację, a nawet tworzenie od podstaw. W rynku zanzibarskim uczestniczyły nowe kategorie kupców, którzy oferowali zupełnie nowe towary. Dla nich zaczęto wytwarzać lub pozyskiwać nowe produkty, np. goździki, muszle kauri lub kauczuk. Potrzebne były zatem nowe miary lub co najmniej scalenie w logiczną całość jednostek dotychczas wykorzystywanych.

Mechanizm tej innowacji był dość złożony. Zauważyć można przede wszystkim sukces zapożyczeń miar zachodnich (jard, funt angielski), przyjęcie jako podstawy jednostki artefaktu produkcji zachodniej (uncja oparta na talarze Marii

⁶² Krapf, *A Dictionary*, s. 248.

Teresy). Asymilacja poprzez dostosowanie tradycyjnej nazwy do nowej rzeczywistości (nowy *maund*, nowa *fārsala*) dała gorsze rezultaty. Najciekawsze jest, że w efekcie innowacji poszczególne części systemu nie muszą do siebie przystawać. Na przykład nie ma powodu, aby mięso na targu krojono według miary kompatybilnej ze służącą do ważenia towarów eksportowych, takich jak kość słoniowa lub kauczuk. Jednocześnie jednak rosnący zasięg rynku wewnętrznego, jak i coraz bardziej intensywne kontakty handlowe z zagranicą tworzyły nacisk na standaryzację i skuteczne formy jej egzekwowania. Łatwość przyjmowania innowacji zachodnich można wytłumaczyć względami dwojakiego rodzaju. Pierwszy związany był bezpośrednio z handlem zagranicznym, to znaczy z kupcami zachodnimi łatwiej było porozumieć się przy pomocy znanych im pojęć⁶³. Drugi dotyczy przyczyn technologicznych: początkowo monety znane ze stałości wagi służyły jako praktyczne odważniki, potem, dzięki przyjęciu funta angielskiego jako podstawy systemu, można było stosować oferowane przez rynek zachodni precyzyjne przyrządy do mierzenia i ważenia.

Jak wskazują powyższe analizy, sprowadzanie systemu miar i wag do roli wyłącznie komunikacyjnych i handlowych nie jest zasadne. Miary i wagi służyły również jako instrument władzy politycznej i ekonomicznej⁶⁴, co uwidacznia zakulisowo dokonana reforma *fārsala*, jednostki masy wykorzystywanej do naliczania cła na towary transportowane do portu zanzibarskiego. Fakt ten zdyskontował następnie władca, który przejął większość zysków z operacji przerzucając jej koszty na kupców, w tym okresie zarówno arabskich, jak i indyjskich. Loarer zapewne nie miał racji obciążając kupców indyjskich wyłączną odpowiedzialnością za nieuczciwe praktyki w zakresie miar i wag. W dłuższym okresie byli oni bardziej zainteresowani przestrzeganiem reguł *fair play* niż doraźnymi zyskami płynącymi z manipulowania miarą, o czym świadczy fakt, że dwadzieścia lat później przedstawiciele tej samej społeczności domagali się ujednoczenia miary objętości. Podobnie zaniechanie inspekcji sklepów na okoliczność stosowania fałszywej miary można interpretować nie jako wynik indyjskiego lobbingu, ale jako świadomą rezygnację z instrumentu przemocy wobec imigranckiej społeczności kupieckiej, aby nie odstraszać kolejnych imigrantów z Indii od osiedlania się na Zanzibarze. Wpisywała się ona w ogólną strategię polityki przyjaznej wobec kupców zagranicznych prowadzonej przez Sa'īda i jego następców.

Polityce wycofania się z tak istotnej sfery rządzenia sprzyjała defragmentacja władzy, która nastąpiła do śmierci Sa'īda. W czasach panowania Māğida konsulat brytyjski jako przedstawicielstwo mocarstwa, które *de facto* gwarantowało suwerenność Bu Sa'īdich roztoczył stopniowo jurysdykcję nad całą ludnością in-

⁶³ Na ten temat patrz: Kula, *Miary i ludzie*, s. 149–150.

⁶⁴ Na ten problem zwrócił już uwagę Witold Kula. Patrz: Kula, *Miary i ludzie*, s. 24–31.

dyską w Sułtanacie Zanzibarskim. Protegując Indusów, konsulat stał się dla nich alternatywnym ośrodkiem władzy wspierającym ich interesy między innymi przed sądami zanzibarskimi i samym sułtanem jako najwyższą instancją sądowniczą⁶⁵. Nie pociągnęło to jednak za sobą dalszych przemian czy choćby standaryzacji systemu miar i wag. Być może przyczyną były sprzeczne interesy w łonie diaspory indyjskiej. W rezultacie Sułtanat Zanzibarski dotrwał do końca swojej niepodległości (1888–1890) z systemem miar i wag zachowującym większość cech przednowoczesnych wymienionych we wstępie.

Dr hab. Marek Pawelczak jest historykiem, specjalistą w zakresie historii Afryki Wschodniej, adiunktem w Instytucie Historycznym UW.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- ANOM** (Archives nationales d'outre mer, Aix-en-Provence, Francja), fm sg 2 oind 5/23
CADMAE (Centre des Archives diplomatiques du Ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, Francja), mikrofilmy P 25, P 254, P255
CMS (Church Missionary Society Archive, Birmingham, Wielka Brytania), C A5/O/16/25.
NARA (National Archives and Records Administration, Washington DC, USA), Dispatches from US Consuls Zanzibar, 1836–1906, Microcopy 468
NLS (National Library of Scotland, Edinburgh), Papers of Sir John Kirk, Acc.9942, 2
PEM (Phillips Library, Peabody Essex Museum, Peabody, MA, USA), MSS 103, MSS 1578
STAH (Staatsarchiv, Hamburg, Niemcy), Familie O'Swald, 621-1/147/4

Źródła opublikowane i opracowania

- Bennett N., Brooks Jr. G. (red.), *New England Merchants in Africa: A History Through Documents 1802 to 1865*, Boston 1965.
Bishara F. A., *A Sea of Debt. Law and Economic Life in the Western Indian Ocean, 1780–1950*, Cambridge: Cambridge University Press 2017.
Burton R. F., *Zanzibar: City, Island and Coast*, I–II, London 1872.
Danecki J., *Gramatyka języka arabskiego*, Warszawa: Dialog 1994.
Freeman-Grenville G. S. P., *The French at Kihwa Island. An Episode in Eighteenth-century East African History*, Oxford: Clarendon Press 1965.
Gervais R., *Pre-Colonial Currencies: A Note on the Maria Theresa Thaler*, „African Economic History” 11, 1982, s. 147–152.
Goswami Ch., *The Call of the Sea. Kachchhi Traders in Muscat and Zanzibar, c. 1800–1880*, New Delhi: Orient Blackswan Private Ltd. 2011.
Guillain Ch., *Documents sur l'histoire, la géographie et le commerce de l'Afrique Orientale*, II/2, Paris, 1858.

⁶⁵ Patrz np. Fahad A. Bishara, *A Sea of Debt. Law and Economic Life in the Western Indian Ocean, 1780–1950*, Cambridge: Cambridge University Press 2017, s. 100–102.

- Krapf J. L., *A Dictionary of the Suahili Language*, London 1882.
- Kula W., *Miary i ludzie*, Warszawa: Książka i Wiedza: 2004.
- A Nika-English Dictionary. Compiled by the Late Rev. Dr. L. Krapf and the late Rev. J. Rebmann*, (red.) T. H. Sparshott, London: Society for Promoting Christian Knowledge 1887.
- Pawełczak M., *The State and the Stateless. The Sultanate of Zanzibar and the East African Mainland: Politics, Economy and Society, 1837–1888*, Warszawa: IHUW 2010.
- Pond S., *The Maria Theresa Thaler: A Famous Trade Coin*, „Bulletin of the Business Historical Society” 15, 1941, 2, s. 26–31.
- Rigby, C. P. *General Rigby, Zanzibar and the Slave Trade: With Journals, Dispatches etc.*, Mrs Charles E. B. Russell (ed.), London, 1935.
- Ryan M. M., *Converging Trades and New Technologies: The Emergence of Kanga Textiles on the Swahili Coast in the Late Nineteenth Century*, w: P. Machado, S. Fee, G. Campbell (red.), *Textile Trades, Consumer Cultures and the Material Worlds of the Indian Ocean. An Ocean of Cloth*, Palgrave Series in Indian Ocean World Studies, Palgrave, Macmillan 2018, s. 253–286.
- Semple C., *The Story of the Maria Theresa Thaler*, Manchester: Barzan Publishing Ltd. 2005.
- Stanley H. M., *How I Found Livingstone: Travels, Adventures, and Discoveries in Central Africa: Including Four Months' Residence with Dr. Livingstone*, London 1872.
- Yule H., Burnell A. C., *Hobson-Jobson. The Anglo-Indian Dictionary*, Wordsworth Editions Ltd, 1996.